

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.2.837

UDK 314.5/.6:316.356.2

Primljeno: 16. 03. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Bojan Ćorluka, Biserka Košarac

TRANSFORMACIJA PORODICE U SAVREMENOM DRUŠTVU: NEKI OSNOVNI INDIKATORI

Porodica kao jedan od temeljnih i najvažnijih društvenih podsistema od druge polovine XX vijeka pa do danas doživljava korjenitu transformaciju. Ona spada u one društvene fenomene čije se promjene odigravaju sporo i neprimjetno, bilo da je riječ o promjenama u intimnoj sferi ili o promjenama njenog oblika, strukture i funkcija. Ti trendovi promjena zahtijevaju od istraživača da odrede njihove uzroke, smjer, dubinu i posljedice. Transformacija porodice prije svega se ogleda kroz trend rekonstrukcije tradicionalnog braka, u povećanom broju razvoda, kao i u povećanju alternativnih formi bračnog i porodičnog života. Brak je izgubio svoju karakteristiku univerzalnosti, a nuklearna porodična forma prestaje da bude jedini obrazac porodičnog života. Predmet ovog rada je da odredi koje su to ključne promjene, kakve su im karakteristike i koji su im društveni, ekonomski i kulturni uzroci kroz praćenje statističkih podataka za određene indikatore – stopu nupcijaliteta, stopu divorcijaliteta i broj jednoroditeljskih porodica, i to kroz teorijske koncepte Entonija Gidensa, Urliha Beka i Elizabet Bek-Gernshajm.

Ključne riječi: porodica; brak; razvod braka; stopa nupcijaliteta; stopa divorcijaliteta; jednoroditeljske porodice

UVOD

Porodica je predmet istraživanja različitih nauka, ali njeno sistematsko proučavanje vezuje se sa sociologiju, odnosno posebnu sociološku disciplinu, jednu od najstarijih i najrazvijenijih – sociologiju porodice. Obično burne društvene, ekonomske i promjene u kulturnoj sferi aktualizuju proučavanje porodice. Ta zainteresovanost je posljedica i činjenica da porodica u velikoj mjeri određuje svakodnevni život pojedinca. Posmatrajući savremeno društvo možemo zaključiti da dolazi do velikih promjena u okviru porodice. U javnom prostoru dominiraju informacije o padu broja sklopljenih brakova, padu nataliteta i fertiliteta, povećanju broja razvoda, povećanju broja jednoroditeljskih porodica i sl. Takve informacije često podstiču formiranje katastrofičnih stavova o porodici: porodica se kao osnovna ljudska zajednica urušava, a sa njom i povezani vrijednosni i moralni normativni sistemi. Sociolozi su opezniji u svojim predviđanjima i analitički fokus usmjeravaju na otkrivanje onih uzroka u porodici i društvu koji uslovljavaju transformaciju porodice. Takođe, treba naglasiti da se porodica mijenja pod uticajem društvenih procesa dugog trajanja čije je djelovanje često nevidljivo i teško se otkriva, jer djeluju izvan svakodnevnih porodičnih rutine (Milić 2001).

Ako su procesi modernizacije koji su zahvatili evropska društva u XVII i XIX vijeku uslovlili nastanak moderne porodice¹, kraj prošlog i početak XXI vijeka obilježile su promjene koje prodiru transformišu na način koji do sada nije bio poznat: „Brak kao institucija izgubio je svoju univerzalnost, razvile su se nove forme bračnih i porodičnih odnosa, sve ubrzaniji je porast razvoda brakova, broj ponovljenih brakova je veći, fertilitet je u stalnom padu“ (Košarac 2019: 18). To zahtijeva od istraživača da odredi uzroke, smjer i dubinu tih promjena, i nanovo definiše porodicu, njene funkcije, strukturu, forme. Treba naglasiti i to da dubina i smjer porodičnih promjena uvijek zavise od konkretnih uslova u svakom pojedinačnom društvenom i kulturnom kontekstu. Na primjer, neki ustaljeni trendovi u razvijenim zapadnim društvima u Bosni i Hercegovini ili nisu zastupljeni ili se javljaju u manjem obimu.

Predmet ovog rada je ukazati na osnovne trendove porodične transformacije u savremenom društvu kroz određene indikatore: pad broja sklopljenih brakova, povećanje broja razvoda i povećanje broja jednoroditeljskih porodica upoređujući zvanične statističke podatke, kao i da ukaže na osnovne socijalne, ekonomske i kulturne činioce takve transformacije.

1 Promjene koje su evropska društva zahvatile u tom periodu na našim prostorima su se ispoljile između dva svjetska rata, a najsnažnije nakon Drugog svjetskog rata u periodu izgradnje socijalističke države, i bile su posljedica urbanizacije, industrijalizacije, izraženih migracija selo-grad i napuštanja tradicionalnih, patrijarhalnih obrazaca porodičnog života (Erllich 1971; Milić 2010)

1. OSNOVNI TRENDOVI I SOCIJALNI, EKONOMSKI I KULTURNI ČINIOCI TRANSFORMACIJE PORODICE

Proučavanje promjena u porodici je složeno samo po sebi, a proučavati ih u periodu značajnih i dubokih društvenih promjena čini problem još složenijim (Tomanović 2010). Porodica spada u one društvene fenomene čije se promjene odigravaju sporo i neprimjetno, bilo da je riječ o promjenama u intimnoj sferi, o promjeni oblika, sastava i funkcije. Brzina promjena u društvu ne dozvoljava pojedincima ni porodicama stvaranje nikakvih dugoročnih strategija.

Kao što nema društva bez čovjeka, isto tako nema društva bez porodice. Društvo i porodica su dvije strane čovjekovog života. „Porodica predstavlja najčešći, najpoznatiji, nama najbliži društveni prostor i sa njom su uvijek povezane snažne emocije“ (Košarac 2021: 9). Sa promjenama i preobražajem društva odvija se i promjena i preobražaj porodice i braka. Tada se javljaju određene krize braka i porodice, ali to ne znači da se porodica ukida.

Koncept i praksa moderne porodice u Evropi zaživljavaju od XVII do XIX vijeka i odgovaraju datim istorijskim okolnostima. Nastankom industrijskog društva, urbanizacijom, masovnim migracijama selo-grad i modernizacijom porodica dobija modernu, nukleranu strukturu koja je bila svojevrsan spoj tradicionalnih vrijednosti i nove strukture. Riječ je o „bazičnom patrijarhalnom obrascu odnosa između polova koji je prenijet i saobražen novoj formi moderne nuklearne porodice u građanskom društvu“ (Milić 2010: 17-18). Pred modernim, industrijskim društvom porodica i brak se iskazivala kao spoj baziran na individualizmu i slobodnom izboru, ali je unutrašnja struktura i dalje bila tradicionalna, zasnovana na podijeljenim porodičnim ulogama. Ova protivrječnost odredila je dalji razvoj porodice, a potpuno vidljiva je postala jačanjem feminističkog pokreta 60-tih godina prošlog vijeka.

Druga polovina XX vijeka obilježena je intenzivnim promjenama u porodici, zbog čega Kastels [Manuel Castells] taj period naziva i revolucijom u sferi porodičnog života (Castells 2003). Transformacija porodice prije svega se ogleda kroz trend rekonstrukcije tradicionalnog braka, odnosno u padu njegove univerzalnosti. U brak se ulazi sve kasnije, iz njega se izlazi brže i lakše i u njemu polako nestaju (mada pokazuju žilavost i otpornost) patrijarhalni obrasci i vrijednosti. Sa druge strane, „enormno rastu očekivanja od drugoga, kao i zahtjevi koje partneri postavljaju jedan prema drugome u polju seksualnosti, emotivnog ispunjenja, komunikacije, ekonomskog obezbjeđenja, socijalnog statusa i sl.“ (Bobić 2003: 62). Posljedica ovih promjena je odvajanje seksualnosti od braka i reprodukcije tj. dolazi do seksualne i

natalitetne dekompozicije braka (Milić 2001). Postavlja se pitanje uzroka koji dovode do seksualne i natalitetske dekompozicije braka u modernom društvu? Većina autora se slaže da su uzroci vezani za temeljne strukturalne i društvene promjene koje zahtijevaju razvijena društva, ali se brzo sele i u manje razvijena područja. Među bitnim promjenama izdvajaju se: seksualna revolucija iz 60-ih godina prošlog vijeka, emancipacija žena koja počinje od drugog svjetskog rata, ali ubrzanje dobija 70-ih godina, kao i proces individualizacije.

Transformacija braka i seksualnosti vodi ka promjenama u porodici, njenoj strukturi i funkcijama, kao i u svim aspektima porodičnih uloga i odnosa. Nuklearna porodična struktura se rastače i pojavljuju se nove porodične forme (jednoroditeljske porodice, LAT forme², rekonponovane porodice, homoseksualne i sl.). Što se tiče funkcija, potrošačka funkcija porodice postaje dominantna. U globalizirajućem društvu, „potrošački životni stil postaje dominantni obrazac života za sve porodice. Eksplozija potrošačkih tržišta i komercijalizacija ljudskih vrijednosti kao globalizacijske tendencije bitno mijenjaju načine ponašanja porodice i pojedinaca u njoj“ (Milić 2010: 14).

Prakse i norme roditeljstva takođe su izložene brojnim promjenama. Socijalizacijski proces, koji je bio jedna od glavnih funkcija moderne porodice, se mijenja. Naime, porodice i dalje zadržavaju značajnu ulogu u socijalizaciji djece, ali pored nje u taj proces se „uključuje čitava plejada društvenih institucija, agenasa i organizacija koji svojim direktnim, ali još više indirektnim uticajima, proizvode identitete ličnosti mladih osoba u porodici“ (Milić 2010: 14).

Transformacija se desila i na unutrašnjem porodičnom planu, u okviru porodičnih odnosa. Naglašena individualizacija dovodi do emocionalne nepovezanosti, nedostatka uzajamne podrške i solidarnosti, pojačanih sukoba, manjka tolerancije, odnosno dolazi do urušavanja onih porodičnih vrijednosti koje omogućavaju da porodica funkcionise kao grupa. „Jačanje egoizma i individualizma, smanjenje porodične solidarnosti kao i opadanje značaja srodničkih veza i susjedstva“ (Košarac 2014: 18) vode ka dezintegraciji porodice.

Tokom čitavog prošlog vijeka u svim državama bivše Jugoslavije, odvijala se porodična transformacija koja je vodila modernizaciji porodičnog života. Neki od parametara promjena povezani su sa industrijalizacijom i modernizacijom koje su praćene procesima dezaagrarijacije, urbanizacije, masovnog školovanja, sve većeg zapošljavanja žena u industriji i sl. Prema shvatanju Anđelke Milić (2004: 319), „takvi

2 LAT - living apart together

trendovi naglo su prekinuti 1991. godine zbog ratnih dešavanja, kada se pod snažnim udarom dramatičnog društvenog i ličnog osiromašenja, reprodukcijских gubitaka i egzistencijalne ugroženosti porodica usmjerila ka strategijama dnevnog preživljavanja i vratila se nekim prethodno odbačenim, tradicijskim oblicima i načinima porodičnog života“. Sa druge strane, porodice su bile zahvaćene i nekim procesima karakterističnim za razvijene zemlje Zapada kao što su: seksualna emancipacija mladih, pad nataliteta, porast vanbračnih rađanja, pojava različitih oblika kohabitacija. Zbog ovih pojava, može se govoriti o izvjesnoj transformacijskoj mješavini: usvajanje nekih trendova sa Zapada uz istovremeni proces retradicionalizacije.

Duboke promjene u vezi sa statusom žena povezane su sa sve većom emancipacijom, individualizacijom i zapošljavanjem. Roditeljstvo se i dalje snažno naturalizuje i podvlači se da je materinstvo osnovna ženska uloga, ali se upliće i orijentacija ka karijeri. Žene sada ravnopravno sa muškarcima doprinose prihodima domaćinstva. Budući da svoje vrijeme ne provode u domaćinstvu, mijenja se i njihov odnos sa djecom. Djeca su prinuđena da provode vrijeme sa dadiljama, babama ili sa ocem. To je vrlo bitna činjenica koja uslovljava promjene u roditeljstvu (moderno roditeljstvo). Majke i očevi se međusobno usklađuju tj. postoji podjela poslova u domaćinstvu što uslovljava i promjene u porodici. Nema više hijerarhije koja je dominirala u tradicionalnoj porodici, već postoji ravnopravnija podjela dužnosti karakterističnih za modernu porodicu. Žene sve više izražavaju slaganje s tim da imaju djecu, a pri tome ne žive sa muškarcem. Dakle, promjene u tradicionalnom rodnom režimu dovode do promjena u tradicionalnoj porodici, braku i roditeljstvu (Bobić i Stanojević 2014).

Izlazak žene iz porodice stvara uslove i za revolucionisanje života i rada u porodici i domaćinstvu. Ova pojava dovodi do radikalnih izmjena u položaju žene i njenom odnosu prema društvu kao i prema mužu i djeci. Žena stiče sve veću slobodu, veću samostalnost, više obrazovanja i veća prava. To je proces poznat pod nazivom emancipacija žena. Osnovi uslov njene emancipacije predstavlja ekonomska samostalnost. Da bi se emancipacija proširila i na druge oblasti potrebne su i druge pretpostavke. Jedna od glavnih jeste oslobađanje žene od neproaktivnih i neekonomičnih poslova u domaćinstvu i veća briga države o djeci zaposlenih roditelja. Osim toga, neophodne su i pravna, duhovna i moralna emancipacija žena. Tradicionalni brak služio je djevojkama da uredi svoj život. Međutim, takav brak gubi na cijeni jer su stekle autonomiju u pogledu seksualnosti, materinstva i rada. Žive u kohabitaciji, a zatim biraju kada će se udati, roditi djecu, kako bi zaštitile svoju profesionalnu budućnost.

Objašnjenja porodične transformacije kreću se u širokom luku. Kastels (Castells 2003) zastupa tezu o demisioniranju kapitalističkog sistema koji svojom propašću vuče na dno moderno društvo i njegove institucije, pa i porodicu. Drugi, pak ističu jačanje kapitalizma kroz procese globalizacije, što uslovljava duboke promjene u ekonomskoj sferi, a onda posljedično i u porodičnoj sferi (Volerstin 2005). Entoni Gidens [Anthony Giddens] zastupa optimističku tezu po kojoj globalna transformacija društva vodi ka sve većoj individualizaciji i slobodi pojedinca, posebno u sferi intimnih, partnerskih i porodičnih odnosa. Po njegovom mišljenju, ova transformacija vodi do „čistih odnosa“ u interakcijama među ljudima (Gidens 2005).

Najznačajniju teoriju dali su Urlieh Bek [Ulrich Beck] i Elizabet Bek-Gernshajm [Elisabeth Beck-Gernsheim]. Počiva na dvije teze – tezi o rizičnom društvu i tezi o individualizaciji (Bek 2001). Teza o rizičnom društvu prije svega se odnosi na ekonomiju i tržište rada u postindustrijskom društvu. Stvari koje su se podrazumijevale u industrijskom društvu – puna zaposlenost, zagarantovane penzije, privilegije države blagostanja i dr. – sada postaju neizvjesne. Plaćeni rad postaje fleksibilan i nesiguran, osnovne mjere države blagostanja prestaju da se primjenjuju tako da se pojedinci i porodice nalaze u veoma nesigurnom položaju. Rizici u postmodernom društvu raspoređeni su tako da ih država i ekonomija prebacuju na pojedince i porodice. Drugu tezu o individualizaciji ovi teoretičari preciznije nazivaju „institucionalna individualizacija“ (Beck & Beck-Gernsheim 2002: 20). Ovaj pojam ima dvije ključne karakteristike. S jedne strane tradicionalne društvene veze, odnosi i sistemi koji su nekada oblikovali ljudske živote gube na značaju, posebno porodica i brak. S druge strane, ljudi su povezani u institucije kao što su država, tržište rada, obrazovanje i dr., a te institucije upućuju zahtjeve prema pojedincu. „Presudna karakteristika ovih novih oblika regulacije je da oni pozivaju pojedince da žive sopstvenim životom izvan veze sa porodicom ili drugim grupama i zapravo ih podstiču da se oslobode takvih veza i da djeluju bez obzira na njih“ (Beck & Beck-Gernsheim 2002: 21). Ovi procesi direktno utiču na brak, seksualnost, roditeljstvo, porodicu stvarajući sve složenije oblike. Da bi objasnili ove promjene Bek i Bek-Gernshajm upoređuju porodice u predindustrijskom, industrijskom i postindustrijskom društvu. Predindustrijska porodica bila je zajednica zasnovana na potrebama (prije svega ekonomskim, održavanje domaćinstva) koju drži obaveza solidarnosti (utemeljena u religiji i moralu tadašnjeg društva).

„Kao što mnogi istorijski dokumenti svjedoče, članovi porodice nisu bili vezani samo na osnovu ljubavi i naklonosti. Napetost i nepovjerenje, pa čak i mržnja i nasilje nisu bili rijetki. Ipak,

osnovna osobina je uzajamna zavisnost kojoj su u slučaju sukoba morale biti podređene lične želje i nesvidanja. Tada nije bilo puno prostora da pojedinac napusti porodicu. Jeste bilo moguće, ali samo uz visoku cijenu“ (Beck & Beck-Gernsheim 2002: 89).

U industrijskom društvu je postojao opšteprihvaćeni model porodice koju su činili odrasli par (nikada istog pola) i njihova djeca. U okviru porodičnog modela uloge su bile podijeljene i segregirane, onako kako ih je Parsons [Talcott Parsons] opisao: instrumentalna za muža i oca i ekspresivna za ženu i majku (Milić 2001). To ne znači da u tom periodu nije bilo drugačijih životnih stilova (vanbračne veze, homoseksualnost, razvodi, ponovljeni brakovi i sl.), ali se na njih gledalo kao na devijantne pojave i postojali su relativno u uskim granicama. U postmodernom društvu, društvu rizika, ovaj model porodice nije potpuno nestao, ali pored sebe, potpuno legitimno, postoje brojni drugi oblici. Odstupanja od nuklearne porodice postaju sve češća (kohabitacije, LAT forme, homoseksualne zajednice i brakovi i sl.) pa dolazi do normalizacije različitosti u vrijednosnom i normativnom sistemu. Druga promjena nastala u postindustrijskom društvu tiče se promjena u životnom toku porodica i pojedinaca. Normativni životni tok nije više obavezujući. Partnerstvo se ne mora završiti brakom, bračni partneri ne moraju postati roditelji, brak se može bez sankcija razvesti, roditelji mogu postati i samci, pojedinci mogu sklopiti i po nekoliko uzastopnih brakova (serijska monogamija) i dr. Na ovaj način nastaju složeni porodični i srodnički sistemi. Porodica postaje stvar izbora, udruživanje pojedinaca koji imaju svoje posebne interese, iskustva, planove i koji su pod uticajem različitih rizika. Individualizacija podstiče intimnost i bliskost i većina ljudi će se opredijeliti za neku vrstu partnerstva, ali te veze nisu iste kao ranije ni po obimu ni po trajnosti. To naravno ne znači da tradicionalna porodica nestaje, ali gubi monopol koji je imala dugo vremena. Nove forme partnerstva i porodice predstavljaju „budućnost porodica ili ono što se naziva postporodična porodica“ (Beck & Beck-Gernsheim 2002: 98).

2.1. Brak i razvod braka

Brak, kao i srodstvo, predstavlja univerzalnu ustanovu u ljudskom društvu i kulturi (Milić 2001). Najčešće se definiše kao „društvena legitimacija seksualne aktivnosti partnera sa ciljem rađanja potomstva“ (Milić 2001: 113). I pored toga što brak i partnerski odnosi imaju univerzalan karakter, oni se razlikuju prema društvenim i kulturnim kontekstima, ali i prema istorijskoj dimenziji. Moderno, industrijsko društvo uslovlilo je promjene u braku kao instituciji: slobodan izbor bračnog partnera

baziran na romantičnoj ljubavi i privrženosti, rijetkost brakova među srodnicima, smanjenje autoriteta muža i liberalizaciju razvoda (Košarac 2021). Druga polovina XX vijeka donijela je nove promjene. Brak gubi na svojoj univerzalnosti što se ogleda u padu stope nupcijaliteta, povećanju stope divorcijaliteta, povećanju godina za stupanje u brak i povećanje broja kohabitacija i drugih bračnih i porodičnih formi. „Brak je, na silaznoj putanji, postao neka vrsta afektivnog braka. (...) Brak se sklapa sve kasnije, promišljen je, svečan ili koristan, a često mu prethodi period slobodne veze, konkubinata ili višestrukog iskustva individualnog života ili života u zajednici“ (Rudinesko 2012: 191). U Tabeli br. 1 date su stope nupcijaliteta za evropska društva (EUROSTAT 2024: Crude marriage rate).

Tabela br. 1 Stope nupcijaliteta u pojedinim evropskim društvima

	2018	2019	2020	2021	2022
Albanija	8,1	7,9	6,2	7,8	6,8
Belgija	3,9	3,9	2,8	3,5	4,2
Bosna i Hercegovina	5,1	5,3	4,7	5,6	5,9
Danska	5,6	5,3	4,7	4,9	4,7
Francuska	3,5	3,3	2,3	3,2	3,6
Norveška	4,3	4,0	3,3	4,0	4,0
Njemačka	5,4	5,0	4,5	4,3	4,2
Poljska	5,1	4,8	3,8	4,5	4,2
Srbija	5,2	5,1	3,4	4,8	4,9
Turska	6,8	6,6	5,8	6,9	6,8
Švedska	5,8	4,7	3,6	3,7	4,6

Podaci u tabeli nam pokazuju da po pravilu ekonomski razvijenija društva imaju nižu stopu nupcijaliteta, od tradicionalnih i manje razvijenih. Tako je u 2022. godini u Turskoj i Albaniji ta stopa 6,8, Bosni i Hercegovini 5,9, a u Francuskoj 3,6, Norveškoj 4. Takođe, na osnovu podataka uočava se i trend konstantnog pada stope bračnosti. Na primjer, u Bosni i Hercegovini ta stopa je 1960. godine bila 10,1, a u 2022. godini 5,9 (COUNTRYECONOMY, Bosnia and Herzegovina – Marriages). To potvrđuje našu tezu da brak prestaje da bude obavezujući za pojedinca, a postaje stvar ličnog izbora i životnog stila, ali ta promjena zavisi od konkretnog socijalnog i kulturnog konteksta.

Danas ljudi manje stupaju u brak nego što je to bio ranije slučaj, a i kada se na to odluče, uglavnom to čine u kasnijim godinama. Prosječne godine stupanja u brak se stalno povećavaju. U Bosni i Hercegovini prosječne godine stupanja u prvi brak nevjeste su u 1996. godini iznosile 24, a mladoženje 28. U 2022. godini prosječna starost nevjeste je bila 27, a mladoženje 30 godina (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2023, Sklopljeni brakovi prema dobnoj skupini).

Drugi indikator koji ukazuje na korjenitu transformaciju porodice i braka su povećane stope razvoda. Razvod je rezultat dezintegrativnih procesa kako između bračnih partnera, tako i u porodici, odnosno rezultat kriza koje nisu mogle da se razriješe, pa su dovele do sloma braka i rekonpozicije porodične grupe. Razvod braka predstavlja univerzalnu društvenu činjenicu, jer sva društva u svom istorijskom razvoju poznaju neke oblike razvoda. U predmodernim društvima teže se dolazilo do razvoda „jer se time rušio ustaljeni društveni poredak i odnosi među grupama i pojedincima“ (Milić 2001: 128). U većini savremenih društava razvod braka je doveden do puke formalnosti, jer se brak u sistemu vrijednosti društva i pojedinca tretira kao stvar lične odluke i izbora. Istovremeno, savremena društva su u svojim zakonodavstvima liberalizovala proces razvoda. Povećane stope razvoda pod dubokim uticajem su društvenih, ekonomskih, političkih, institucionalnih i kulturnih promjena.

„Muškarci i žene su ranije posmatrali brak i porodicu kroz prizmu dužnosti, obaveza i žrtvovanja; finansijska zavisnost i društveni pritisak doveli su do toga da parovi ostanu u braku iako su nesrećni. (...) U savremenom pristupu bračnom životu bračni uspjeh nije definisan ispunjavanjem obaveza prema supružniku i djeci, već snažnim osjećajem subjektivne sreće u braku“ (Ruspini 2016: 1).

Par u razvodu je u ozbiljnoj, često dugotrajnoj krizi čiji ishodi, posmatrani u ravni doživljavanja i psihosocijalnog funkcionisanja pojedinca, mogu biti različiti u zavisnosti od motivacije za razvod, nivoa sopstvene zrelosti i oformljenosti ličnog identiteta, te načina pristupanja samoj situaciji (Polovina i Žegarac 2005). Kako je razvod braka proces prije nego izdvojen životni događaj, proces koji uključuje emocionalne, motivacione, socijalne, ekonomske i pravne aspekte koji su međusobno isprepletani i jedni na druge povratno djeluju, jasno je da je okončanje i zaokruženje ovog procesa veoma zahtjevno i iscrpljujuće. Prema mišljenju Elizabet Abot [Elizabeth Abbott] „promjena društvenih stavova uklonila je stigmatu sa razvoda i iznjedrila veće mogućnosti i bolje prilike za zaposlenje razvedenih osoba, naročito žena“ (Abot 2014: 335). Visoka stopa razvoda postala je činjenica u većini razvijenih zapadnih društava i „malo je vjerovatno da ćemo se vratiti na nizak nivo razvoda iz prošlosti“ (Amato 2014: 5).

U Tabeli br. 2 date su stope divorcijaliteta za pojedina evropska društva (EUROSTAT 2024, Crude divorce rate).

Tabela br. 2 Stope divorcijaliteta u pojedinim evropskim društvima

	2018	2019	2020	2021	2022
Albanija	1,7	2,1	1,5	1,1	---
Belgija	2,0	2,0	1,8	1,9	1,7
Bosna i Hercegovina	0,8	0,7	0,7	0,8	0,8
Danska	2,6	1,8	2,7	2,2	---
Francuska	1,9	---	---	---	---
Norveška	1,9	1,9	1,8	---	---
Njemačka	1,8	1,8	1,7	1,7	---
Poljska	1,7	1,7	1,4	1,6	1,6
Srbija	1,4	1,6	1,3	1,4	1,5
Turska	1,7	1,9	1,6	---	2,1
Švedska	2,5	2,5	2,5	2,3	2,1

Podaci Eurostata nam pokazuju da visoko razvijena društva imaju više stope divorcijaliteta. Najviše stope imaju skandinavske zemlje Švedska i Danska. Bosna i Hercegovina ima dva puta manju stopu od većine društava kao i od stope u Evropskoj uniji (1,8). Niska stopa razvoda u BiH ukazuje na činjenicu da se brak u sistemu vrijednosti visoko cijeni i da se od odraslih ljudi očekuje da uđu u brak. Što se tiče razvijenih društava zapadne Evrope podaci potvrđuju tezu da brak prestaje da bude centar porodičnog podsistema društva i da pojedinci biraju druge forme partnerskog odnosa. Trendovi porasta nisu svuda isti i zavise od konkretnog sociokulturnog konteksta. Razvod je postao realan scenarij za parove, jer su uklonjene pravne, vrijednosne i normativne prepreke za razvod. Međutim, iako je razvod prestao da bude stigmatizovan, on i dalje može ostaviti negativne socijalne, ekonomske i psihičke posljedice kako na bivše supružnike, tako i na djecu. Visoke stope razvoda utiču i na šire društvene procese, a teško je pretpostaviti kako će se stvari odvijati u budućnosti. Ono što sa sigurnošću možemo istaći je da brak nije više jedina osnova porodičnog sistema.

Podaci Eurostata dati u tabelama 1 i 2 ukazuju na još jedan trend koji nije predmet ovoga rada, ali bi bilo dobro dati pojašnjenje. U toku 2020. godine tokom pandemije Covid 19 uočavaju se smanjene stope i nupcijaliteta i divorcijaliteta u svim posmatranim društvima. Naime, većina država proglasila je vanredno stanje, zatvorila svoje granice i ograničila brojne društvene aktivnosti što se odrazilo na svakodnevni život pojedinaca, pa tako i na sklapanje i razvod braka. Pojedinci su u tom periodu neizvjesnosti i egzistencijalnog straha bili prinuđeni da prilagode svoje aktivnosti.

2.2. Jednoroditeljske porodice

Procjena je da jednoroditeljske porodice danas čine između jedne četvrtine i jedne trećine svih porodica u svijetu (Tomanović 2009). Nagli porast njihovog broja predstavlja jednu od najznačajnijih, a svakako najvidljiviju promjenu porodičnog života sa posljedicama i uticajem na savremeno društvo u cjelini. Uzroci nastanka i velike raširenosti ovog u strukturalnom, funkcionalnom i interakcionom smislu osobenog oblika porodice leže u naglom i izraženom porastu broja razvoda i rađanja od strane nevjenčanih majki, koji su se odigrali od 70-tih godina XX vijeka pa do danas. Krupne promjene u okviru tradicionalne porodice, kao što su obrazovanje žena, njihovo sve veće zapošljavanje, pad fertiliteta, porast broja razvoda, rast vanbračnih rađanja i sve rasprostranjenije nove forme bračnog života, uslovile su transformacije u okviru nje. Promijenili su se stavovi o braku i potreba njegovog očuvanja po svaku cijenu, roditeljstvo više nužno ne podrazumijeva neophodnost stupanja u bračnu zajednicu, pa se kao rezultat ovih promjena javljaju jednoroditeljske porodice. Nagli porast njihovog broja predstavlja jednu od najznačajnijih, a svakako najvidljiviju promjenu porodičnog života sa posljedicama i uticajem na savremeno društvo u cjelini. Jednoroditeljske porodice utiču na promjenu tradicionalnih uloga. Osoba, bilo majka ili otac, koja vodi domaćinstvo mora da se izbori sa odgovornostima koje su nekada bile podijeljene između supružnika.

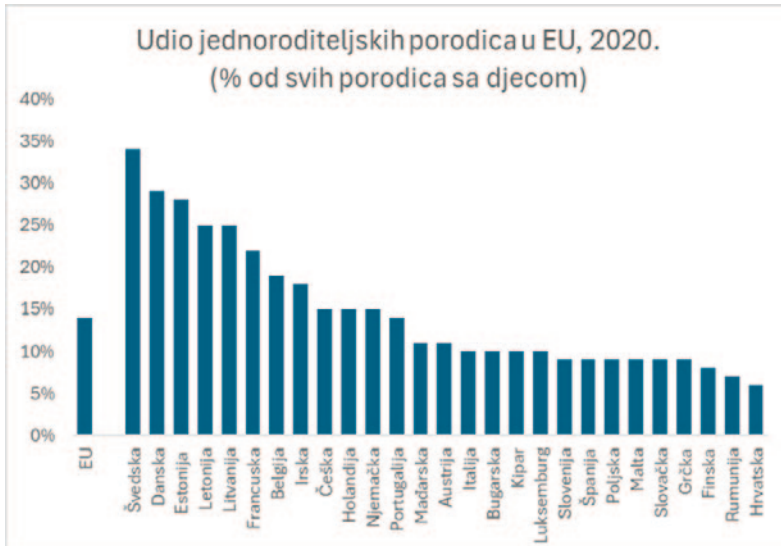
Jednoroditeljske porodice posebno su prisutne u razvijenim zemljama: SAD imaju najveće učešće (34% u 1998. godini), a prate ih Kanada (22%) i Australija (20%). U zemljama u razvoju, učešće jednoroditeljskih porodica varira, pa tako imamo 5% u Kuvajtu do preko 40% u Botsvani i na Barbadosu. U zemljama Evropske Unije je 2008. godine 13,6% djece mlađe od 18 godina živjelo u jednoroditeljskim porodicama: najrjeđe u Grčkoj (4,8%), Rumuniji (6,5%) i Španiji (7,1%), a najčešće u Latviji (23,3%), Irskoj (23,2%) i Ujedinjenom Kraljestvu (20,89%) (Tomanović 2010).

Povećanje broja jednoroditeljskih porodica djelimično je i posljedica promjena stavova i odnosa prema vanbračnim rađanjima. Tako je npr. učešće vanbračnih rađanja u SAD utrostručeno: sa jednog u deset na jedno od tri od 1970. do 1995. godine. Visoke stope vanbračnih rađanja imaju i Kanada, Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Švedska, ali i iz bitno različitih razloga i neke centralnoameričke zemlje (Gvatemala, El Salvador, Honduras), dok se u Japanu kao vanbračno rodi samo 1% dece (Tomanović 2010).

Noviji podaci o učešću jednoroditeljskih porodica u društvima Evropske Unije

dati su na slici 1. (EUROSTAT 2024, How many single-parent households are there in the EU?).

Slika 1. Procenat jednoroditeljskih porodica u društvima Evropske Unije

Na nivou Evropske unije zastupljenost jednoroditeljskih porodica je skoro 15%. Jasno se izdvajaju regioni sa najvišim procentom, to su skandinavske zemlje (Švedska skoro 35%, Danska 29%), dok je u južnovevropskim i postsocijalističkim društvima taj procenat niži (Grčka i Hrvatska manje od 10%). U Bosni i Hercegovini učešće jednoroditeljskih porodica po popisu iz 1991. godine je bilo 9,4%, a po popisu iz 2013. godine 15,8% (SeConS 2020, Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini).

Proučavajući jednoroditeljske porodice, posebno one „samih majki“, mogu se izdvojiti četiri diskursa: prema prvom te porodice predstavljaju društvenu prijetnju, prema drugom društveni problem, prema trećem alternativni životni stil, a prema četvrtom one su specifično bjekstvo od patrijarhata (Tomanović 2009). Jedan od najizrazitijih i najvećih problema jednoroditeljskih porodica je materijalna deprivacija, koja se ispoljava kao finansijska i stambena. Mnoga istraživanja pokazuju da su jednoroditeljske porodice najsiromašnija demografska grupa, koja dugo ostaje u takvom položaju. One su disproporcionalno siromašne u poređenju sa drugim porodicama, posebno u manje razvijenim društvima (Tomanović 2009).

Jednoroditeljske porodice su ranije bile tretirane kao nešto što odstupa od norme, što je devijantno. Međutim, u savremenom društvu došlo je do normalizacije jednoroditeljskih porodica kao legitimnog porodičnog oblika. To ima uticaja i na javne politike koje imaju za cilj da ovim porodica obezbijede siguran i bolji položaj u društvu.

ZAKLJUČAK

Procesi temeljnih promjena porodice započeti polovinom XX vijeka u savremenom društvu doživljavaju svoj vrhunac. Navedene promjene se u različitim društvima dešavaju različitim tempom, a i različito se manifestuju u zavisnosti od konkretnog socijalnog, kulturnog, normativnog, vrijednosnog i religijskog konteksta. Dubina i smjer ovih promjena dovode istraživače pred zahtjevan zadatak, jer „izgleda kao da istraživači ciljaju u stalno pokretnu metu“ (Waite 2005: 104).

Postindustrijsko globalizacijsko društvo uslovalo je rastakanje tradicionalne porodice sa svojom nuklearnom formom i nastajanje novih porodičnih i partnerskih formi. To posljedično vodi i promjenama u funkcijama porodice, roditeljstvu i intimnom porodičnom životu. Sve ove transformacije pratili smo kroz tri indikatora: stope nupcijaliteta, stope divorcijaliteta i broj jednoroditeljskih porodica. Podaci nam govore da se u većini razvijenih evropskih društava stope nupcijaliteta smanjuju, dok stope divorcijaliteta rastu. Ta činjenica ukazuje na pad univerzalnosti braka i nastanak novih partnerskih formi, a može se objasniti Gidensovom tezom o većoj individualizaciji i slobodi pojedinaca da intimne, partnerske odnose organizuju prema vlastitim željama, odnosno stvaranjem „čistih odnosa“ (Gidens 2005). Takođe, zvanični statistički podaci odgovaraju Bekovoj teoriji po kojoj porodica postaje stvar izbora i procesa individualizacije. Sama individualizacija podstiče intimnost i veliki broj pojedinaca se opredjeljuje za neku vrstu partnerstva, ali te veze ni po obimu ni po trajnosti nisu iste kao ranije. To naravno ne znači da tradicionalna porodica nestaje, ali gubi monopol koji je imala dugo vremena.

Gidensova teorija i teorija koju su ustanovili Bek i Bek-Gernshajm ima ograničenu primjenu na ona društva koja su manje razvijena, kao što je bosanskohercegovačko društvo. Naime, statistički podaci pokazuju da je stopa nupcijaliteta u BiH i dalje visoka, a stopa divorcijaliteta i više od dva puta manja nego u razvijenim evropskim društvima. To nam govori da brak u BiH nije izgubio na svojoj univerzalnosti i da je taj način organizacije partnerskog života visoko vrednovan. Dakle, proces individualizacije u društvima koja su na nižem socioekonomskom razvoju nije isti

kao u visoko razvijenim društvima. Ovdje je ustvari riječ o socioekonomskim osnovama koje omogućavaju proces individualizacije. U manje razvijenim društvima kao što je naše, veliki broj pojedinaca nema osnovne socijalne i ekonomske preduslove za slobodan izbor životnog stila.

Promjene porodičnih formi dovele su do povećanja broja jednoroditeljskih porodica. Nagli porast njihovog broja predstavlja najznačajniju i jednu od najuočljivijih promjena porodičnog života koja na svoj način utiče i na važne promjene u ostalim segmentima savremenog društva. Jednoroditeljske porodice su posebno prisutne u razvijenim zemljama. Smatra se da uzroci nastanka i sve veća prisutnost ovog u strukturalnom, funkcionalnom i interakcionom smislu osobenog oblika porodice leže u naglom i izraženom porastu broja razvoda, kao i povećanog rađanja od strane nevjenčanih majki od sedamdesetih godina prošlog vijeka. Procenat učešća jednoroditeljskih porodica raste, najveći je u skandinavskim, a najniži u južnoevropskim i postsocijalističkim društvima. U BiH učešće jednoroditeljskih porodica iznosi 15,8%. Međutim, zvanična statistika ne bilježi način formiranja jednoroditeljskih porodica, bilo da je riječ o razvodu ili vanbračnim rađanjima.

Transformacija porodice i porodičnog života je nova realnost koju živimo. Ove promjene dešavaju se globalno, mada obim i varijacije zavise od konkretnih socijalnih i kulturnih uslova. Najdalje su odmakla visoko razvijena, postmoderna društva. Promjene su vidljive i u društvu Bosne i Hercegovine. Naime, porodice kod nas su u određenom protivrječnom položaju: između nedovršene modernizacije i prvih iskoraka ka postmodernim porodičnim oblicima.

LITERATURA

1. Abot, Elizabet (2014), *Istorija braka*, Geopoetika, Beograd
2. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2023), *Sklopljeni brakovi prema dobnoj skupini*, <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category?id=14&page=2&statGroup=14&tabId=0&lang=hr> (pristupljeno 07.03.2024.)
3. Amato, Paul R. (2014), "The consequences of divorce for adults and children: An update", *Društvena istraživanja*, 23(1), 5-24.
4. Bek, Ulrich (2001), *Rizično društvo: u susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd
5. Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim (2002), *Individualization*, Sage, London

6. Bobić, Mirjana (2003), *Brak i/ili partnerstvo. Demografsko sociološka studija*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd
7. Bobić, Mirjana, Milena Stanojević (2014), "Procesualnost porodične transformacije i refleksivnost aktera – dijadna perspektiva, *Sociologija*, 56(4), 445-457.
8. Castells, Manuel (2003), *Moć identiteta. Kraj tisućeta. Informacijsko doba, Sveska 2*, Golden marketing, Zagreb
9. COUNTRYECONOMY.COM Bosnia and Herzegovina – Marriages <https://countryeconomy.com/demography/marriages/bosnia-herzegovina> (pristupljeno 05. 03. 2024.)
10. Erlich, Vera St. (1971), *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb
11. EUROSTAT (2024), *Crude marriage rate*; <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00206/default/table?lang=en> (pristupljeno 05. 03. 2024.)
12. EUROSTAT (2024), *Crude divorce rate*; <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00216/default/table?lang=en> (pristupljeno 08. 03. 2024.)
13. EUROSTAT (2024), *How many single-parent households are there in the EU?*; <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/edn-20210601-2> (pristupljeno 11. 03. 2024.)
14. Gidens, Entoni (2005), *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd
15. Košarac, Bisreka (2014), "Porodica i globalne društvene promene", u: Kovačević, B. (ur.), *Globalizacija i suverenost*, Evropski defendologija centar, Banja Luka, 445-451.
16. Košarac, Biserka (2019), *Izazovi savremene porodice*, Filozofski fakultet, Pale
17. Košarac, Biserka (2021), *Ogledi iz sociologije porodice*, Naučno udruženje Sociološki diskurs.
18. Milić, Anđelka (2001), *Sociologija porodice, kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd
19. Milić, Anđelka (2004), "Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživljavanja", u: Anđelka Milić i dr. (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 317-347.
20. Milić, Anđelka (2010), "Porodica i izazovi globalne transformacije", u: Anđelka Milić i dr. (ur.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filo-

- zofskog fakulteta i Čigoja štampa, Beograd, 13-32.
21. Polovina, Nada, Maja Žegarac (2005), "Razvod braka u kontekstu društvene tranzicije", *Sociološki pregled*, XXXIX(4), 401-417.
 22. Rudinesko, Elizabet (2012), *Porodica u rasulu*, Akademska knjiga, Novi Sad
 23. Ruspini, Elisabetta (2016), "Divorce Revolution", *Encyclopedia of Family Studies*, 1-4.
 24. SeConS (2020), *Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini*; https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/psa_bih_final_november_2020_bcs_0.pdf (pristupljeno 12. 03. 2024.)
 25. Tomanović, Smiljka (2009), "Promene u porodicama", u: Milić, Anđelka, Smiljka Tomanović (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 151-166.
 26. Tomanović, Smiljka (2010), "Socijalni kapital porodica", u: Anđelka Milić i dr. (ur.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 77-92.
 27. Volerstin, Imanuel (2005), *Uvod u analizu svjetskog sistema*, Otvoreni kulturni forum, Cetinje
 28. Waite, Linda J. (2005), "Marriage and family", in: Dudley L. Poston & Michael Micklin (eds.), *Handbook of Population*, Springer, USA, 87-108.

TRANSFORMATION OF THE FAMILY IN CONTEMPORARY SOCIETY: SOME BASIC INDICATORS

Summary:

The family, as one of the fundamental and most important social subsystems, has experienced a radical transformation since the second half of the 20th century until today. It belongs in those social phenomenon, whose changes happen slowly and invisible, it doesn't matter if it is about changes in intimate sphere or about their shape, structure and functions. Those trends of change request from the researcher to find out their cause, direction, deep and consequences. The transformation of the family is primarily reflected in the trend of reconstruction of traditional marriage, the increased number of divorces, as well as the increase in alternative forms of married and family life. Marriage has lost their characteristic of universality, nuclear family stops to be only form of family life. The subject of this paper is to determine what are the key changes, what are their characteristics and what are their social,

economic and cultural causes through monitoring statistical data for certain indicators: marriage rate, divorce rate and number of single-parent families, from the theoretically concept of Anthony Giddens, Ulrich Beck and Elisabeth Beck-Gernsheim.

Key words: family; marriage; divorce; marriage rate; divorce rate and number of single-parent families

Adrese autora

Authors' address

Bojan Ćorluka
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
bojan.corluka@ff.ues.rs.ba

Biserka Košarac
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
biserka.kosarac@ff.ues.rs.ba

